

VÝVOJOVÉ TENDENCE HOSPODÁŘSKÝCH SOUSTAV

Tibor Paulík

Slezská univerzita v Opavě, Obchodně podnikatelská fakulta

The article characterises the development of the economic systems, identifies the economic co-ordination mechanism, dilemma of the market economy co-ordination and margins of the market economy with the help of some perspectives of the economic ethics.

Úvod

Moderní společnost se vyznačuje dosud nebývalou délbou práce ve výrobě a poskytování služeb, zdokonalováním informačních systémů, rostoucí diferenciací a internacionalizací trhů a stále větším množstvím protikladných ekonomických zájmů, společenských, sociálních a ekologických konfliktů. Tím vznikl natolik komplexní, interdependentní a málo stabilní útvar, že se můžeme se vši vážností ptát, je-li ho možné nějak uspořádat. A právě v této souvislosti se naléhavě projevuje požadavek na existenci řádu. Hospodářství totiž nemůže existovat pouze v nějakém uspořádání. Nelze se proto vyhnout otázce, jaký systém, nebo jaký řád by mohl podle všech předpokladů vyhovovat komplexnosti a vzájemným závislostem současného hospodářství včetně jeho problémů.

Hospodářský systém a hospodářský řád

Pojmy hospodářský systém a hospodářský řád se v ekonomické literatuře nepoužívají jednotně, někdy se využívají synonymně jindy je mezi těmito pojmy rozlišováno. Přitom řád většinou označuje typově ideální principy hospodářství, zatímco systém bývá vztahován na reálně existující hospodářské řády. Hospodářský systém tedy označuje základní systém, principiální základnu hospodářského řádu, zatímco hospodářský řád označuje momentální, konkrétní a skutečný či konkrétní a možný ráz určitého hospodářského systému. A tím vlastně stojíme před otázkou co tvoří podstatu hospodářského systému.

Obvykle se tržní a plánované hospodářství staví do protikladu jako navzájem rozporné, vzájemně se vylučující a tedy od základu různé systémy hospodářství. Tím pak vzniká mylná představa, že existuje plánované a neplánované hospodářství. Jestliže patří k podstatě každého hospodářství snižování nedostatku statků, pak se také rozumí, že nedostatkové prostředky, které jsou za tímto účelem nutné, je třeba využívat tak, aby přinesly optimální výsledek. Jinými slovy to znamená, že rozmístění prostředků, které se sdružují s výrobními faktory či zdroji je třeba plánovat v souladu s jejím účelem. Pak také platí, že celé hospodářství se ve své podstatě jeví jako dispoziční proces, v němž se koordinují jeho různé faktory a aktivity, které z těchto faktorů vycházejí. V tomto smyslu je pak hospodářství plánované dění a plánování s pojmem hospodářství je neoddělitelně spojeno. Proto nemůže být rozhodujícím rozlišovacím prvkem hospodářských řádů plánovitost nebo neplánovitost hospodářství, ale to kdo jsou subjekty plánování a řízení hospodářství.

Základnu pro plánovaná ekonomická rozhodnutí o alokaci tvoří, a v tom je v dnešní teorii vcelku jednota, stupně hospodářské nedostatkovosti jednotlivých druhů statků. V teorii řádu, vycházející především z učení Waltera Euckena, byly doposud vědecky prokázány jen dvě formy ukazatelů stupně nedostatkovosti. Ve smyslu této teorie se stupně nedostatkovosti mohou projevovat ve formě cen zboží, které se utvářejí na trhu a signalizují kvantitativní vztah mezi nabídkou a poptávkou. Stupně nedostatkovosti, platné v celém hospodářství se

však mohou projevit i v saldech bilančních plánů, které vypracovávají ústřední plánovací orgány. V návaznosti na obě formy ukazatelů stupňů nedostatkovosti jsou pak možné jen dva základní hospodářské systémy, systém tržně koordinovaného hospodářství, tedy systém decentralizovaně orientovaného plánování, a systém centrálně řízeného hospodářství, řízeného příslušnými státními orgány. V prvním případě jsou z hlediska ideálních typů subjekty plánování jednotlivé podnikatelské jednotky, řízené chováním spotřebitelů, tedy trhem). Ve druhém případě je subjektem stát a jeho imperativní hospodářské plány. Hospodářské systémy se pak od základů konstituují podle specifického způsobu plánování, a to buď tržně decentralizovaného nebo státně centralizovaného. Ve smyslu těchto úvah pak existují dva základní systémy, a to systém tržně koordinovaného hospodářství a systém centrálně řízeného hospodářství. Tato alternativa dvou možných základních hospodářských systémů, kterou poprvé v teorii řádu zdůvodnil Walter Eucken není mezi teoretiky hospodářství jednoznačná. Mnozí jí přisuzují přílišnou schematičnost a tím tedy i malou realističnost. Sám Eucken odkazuje na J. M. Keynesa, který uvažuje ještě o třetím systému uspořádání, perspektivním pro budoucnost. Jde o systém vyrovnávání zájmů mezi částečně autonomními korporacemi, nazývaný jako systém korporativní. Prozatím je to však spíše idea, která čeká na praktické uplatnění. Z toho plyne, že v popředí zájmů stojí dva již uvedené základní hospodářské systémy a to systém tržně koordinovaný a systém centrálně řízený.

V další části statě věnujeme pozornost tržně koordinovanému hospodářskému systému, tržnímu hospodářství.

Tržní hospodářský systém

Diskuse o tržním hospodářství je zatížena velkou rozmanitostí atributů, které se v souvislosti s používáním tohoto pojmu objevují. Střetáváme se s takovými přívlastky jako svobodné, liberální, sociální, ba dokonce i socialistické tržní hospodářství.

Za tímto množstvím atributů však nemůžeme vidět jen pouhou jazykovou libovůli nebo náhodu. Tržní hospodářství jako základní hospodářský systém nemá totiž jen jednu formu, ale pluralitu forem, které je třeba odpovídajícím způsobem kvalifikovat. Přes společnou systémovou základnu a přes to, že hranice mezi nimi jsou v jednotlivostech plynulé, existují mezi nimi určité diference v politickém řádu, které nedovolují jejich ztotožnění. Z tohoto hlediska je také třeba zpochybnit běžné ztotožňování kapitalismu a tržního hospodářství. Kapitalismus je určitá forma řádu tržního hospodářství, ale není tržním hospodářstvím samotným. A to i přesto, že se rozvíjelo pod jeho praporem a prozrazuje kapitalistický ráz i tam, kde je vědomě nebo záměrně sociálně modifikované.

Základní princip tržního hospodářství stojí a padá decentralizací základního systému. Decentralizovaný základní systém předpokládá řadu odpovědných hospodářských subjektů, které vstupují do vzájemných vztahů ekonomické směny s možností svobodného a efektivního rozhodování v hospodářských procesech. Jejich základní princip je tudíž individualistický, je jím svoboda jednotlivých hospodářských subjektů moci libovolně se rozvíjet v ekonomické oblasti. Tato individuální svoboda hospodařících subjektů, která se izoluje od všech vnějších omezujících požadavků, především od nároků státu, je bezpochyby nejvyšší hodnotou svobodného nebo čistě tržního hospodářství. Tržní hospodářství se proto motivačně zakládá na individuálním zájmu, nikoliv na společném zájmu všech hospodářských subjektů.

Je proto pochopitelné, že hospodářskými subjekty v decentralizovaném systému tržního hospodářství jsou jednotlivé výrobní a uživatelské jednotky, zejména tedy podniky a domácnosti. Ty potom sestavují své vlastní hospodářské plány a činí příslušná rozhodnutí. Záleží tak především na subjektu nabídky co a v jakém množství bude vyrábět. Na

domácnostech je potom rozhodnutí o tom jakou část svého příjmu chtějí vydávat a jakou chtějí ušetřit. V tržním hospodářství jsou tedy nositeli plánů jednotlivé hospodářské subjekty a jejich rozhodování vychází z individuálních zájmů, nikoliv ze zájmů celého hospodářství. Aby však tyto individuální plány mohly do sebe zapadat, aby zavládl makroekonomický soulad mezi nabídkou a poptávkou, musí se jednotlivé plány koordinovat. Pro každou formu tržního hospodářství má rozhodující význam, že ke koordinaci dochází primárně samotným trhem, a to díky mechanismům, které v tržním systému působí. Tedy koordinace bez zásahů, či s minimálními zásahy státu.

Koordinace v tržním hospodářství

Tržní hospodářství existuje pouze jen jako hospodářství soutěže, v důsledku toho je volná soutěž vedoucím principem politiky organizující trhy, ke koordinaci dochází na základě tohoto principu.

Mechanismus koordinace vysvětluje neoklasická ekonomická teorie na modelu dokonalé konkurence. Podle něj stojí proti mnoha subjektům poptávky mnoho subjektů nabídky, přičemž obchodované statky musí být homogenní, jednotné. Ani jedni ani druzí nedisponují na trhu nadvládou, takže nemůže nastat ovlivňování cen. Nadto hospodářské subjekty jednají racionálně, myslí v první řadě na maximalizaci vlastního užitku. Subjekty nabídky tím, že se snaží docílit nejvyšší možný zisk, a subjekty poptávky tím, že se snaží žádané statky získat co nejvýhodněji. Vzájemný soutěživý vztah subjektů nabídky a poptávky lze tedy charakterizovat jako ziskové hospodaření. O úspěchu při nabývání zisku přitom nerozhodují mimoekonomické mocenské pozice, ale faktory jako výkon, nasazení, iniciativa, tržní prozíravost a mnoho dalších. Dodatečně se ještě předpokládá, že se peníze chovají neutrálně, tedy nemají sklon k inflaci či deflaci. Otázkou v tomto případě potom je, jak za těchto podmínek probíhá proces koordinace.

Analogicky s individualistickým principem a strukturou tržního hospodářství je třeba vycházet z potřeby nedostatkového zboží u jednotlivých lidí. Přitom stupeň nedostatkovosti a s tím spojená priorita se dá kvantifikovat podle jeho ceny. Čím žádanější a tím nedostatkovější je nějaký statek, tím vyšší je jeho cena na trhu. Tržní ceny jsou tedy jasnými signály ukazující na prioritu statků na trzích. A protože vysoké ceny slibují vysoký zisk, nemůže subjekt nabídky zaměřený na zisk udělat chybu, když přednostně bude vyrábět ty statky, po kterých je silná poptávka. Alokace zdrojů tak probíhá v souladu s tržními hospodářskými principy. Není se třeba obávat trvalé nadvýroby, protože s rostoucí nabídkou klesá stupeň nedostatkovosti statků. Tím klesají ceny a s cenami také vyhlídky na zisk, což si vynucuje změny ve výrobě. Když však výroba nestačí poptávce jsou statky stále více nedostatkové a tím rostou ceny i možnosti zvyšování zisku. Pružné tržní ceny tak vytvářejí samočinně působící vyrovnávací mechanismus, který reguluje poměr nabídky a poptávky, zefektivňuje rozmístění zdrojů a vede k optimálnímu zabezpečení potřebných statků. Nevykupujeme si však tuto koordinaci díky hospodářské soutěži na základě ziskového principu tím, že je jednostranně zvýhodňována podnikatelská sféra jako hospodářský subjekt?

Podle modelové teorie tržního hospodářství tomu tak není. Za podmínek dokonalé konkurence má podnikatel řadu konkurentů při využívání vyhlídek na trhu. Čím je více konkurentů ve výrobě statků skýtajících vysoký zisk, tím více těchto statků se dostává na trh což nevyhnutně vede ke snižování jejich ceny. Pokud cena statků na trhu přesahuje výši výrobních nákladů, které musí na jejich výrobu podnik s nejhoršími podmínkami vynakládat, dotud se výroba vyplácí. Podle toho by pak musel výrobce, který se k těmto nákladům přiblížil začít za své statky vyžadovat vyšší cenu, než platí na trhu aby dosáhl alespoň minimální zisk. Proti tomu se ale postaví jeho konkurenti na trhu. Snaha o maximalizaci zisku na straně nabídky je tedy omezovaná tržními mechanismy. Tento mechanismus, který

vyrovnává různost zájmů odlišných hospodářských subjektů vyjádřil Adam Smith ve svém díle Bohatství národů výrokem: „Každý jednotlivec, který co nejvíce dbá na využívání kapitálu k rozvoji vlastní výroby a přitom ho spravuje tak, aby se dal očekávat nejvyšší růst hodnoty, se tím nutně snaží o to, aby i národní příjem za rok byl co nejvyšší. ... Tento jedinec je v tomto i v jiných případech řízen neviditelnou rukou, aby plnil účel, který v žádném případě nezamýšlel plnit.“

Samočinně působící koordinace individuálních užitek a zájmů jednotlivých hospodářských subjektů dává vzniknout makroekonomické souhře optimalizující efektivnost alokace zdrojů a nepřímo přispívá ke všeobecnému blahu ve společnosti. Tento proces, tak jak ho teoreticky poprvé popsal Adam Smith, má bezpochyby reálný základ. Čím více se hospodářství blíží modelovým představám dokonalé konkurence, tím je tato teorie výstižnější. Ale i za těchto ideálních podmínek by koordinační účinek tržního hospodářství byl jenom relativní, zejména pokud jde o konvergenci individuálních a společenských zájmů. Jinými slovy řečeno to znamená, že tržní hospodářství jako základní systém decentralizovaného řádu má své hranice, má své meze. Už Adam Smith si uvědomoval, že tržní hospodářství nemůže plně dostát kolektivním potřebám společnosti. K nim podle jeho názoru patří kromě vnitřní a vnější bezpečnosti občanů také infrastruktura ve smyslu veřejných institucí, bez nichž nemůže národní hospodářství existovat. Tam se zahrnují, Smith jako zakladatel novověké vědy o hospodářství sám ukazuje na dopravu, vzdělání a výchovu, veřejné statky, které tržní hospodářství nedokáže zajišťovat, nebo dokáže zajišťovat pouze nedostatečně. To proto, že nejsou ziskově atraktivní, a tak je musí zabezpečovat stát.

Dalším slabým místem tržní koordinace, hranicí tržního mechanismu jsou vnější efekty. Tímto pojmem se označují vedlejší negativní účinky, které vznikají při výrobě určitých statků a jiné statky poškozují (negativní externality). Jelikož se zde jedná o obecné či veřejné statky, nepadají náklady nutné k odstraňování těchto vlivů bezprostředně na jejich přímého původce, nezatěžují jeho hospodaření. Když se těmto vlivům ponechá volný průběh a nepřistoupí se k přímým zásahům proti jejich původcům, pak musí náklady spojené s jejich řešením převzít celá společnost. To nejen značně zatěžuje veřejné hospodaření, ale vede také ke zkreslování cen a z trhu tak přicházejí nesprávné cenové signály.

Konečně třetím slabým místem tržní koordinace je jeho krátkodobá orientace. Tato hypotéza vychází z toho, že souhrn všech individuálních zájmů je harmonický se společenskými zájmy a možnost prosazení individuálních zájmů se řídí situací na trhu. Koordinaci individuálních zájmů a obecných zájmů už ovšem samo tržní hospodářství nedokáže zabezpečit. To proto, že budoucí ceny nedostatkových statků se vlivem krátkodobé orientace jednotlivých hospodářských subjektů sotva mohou stát součástí jejich rozpočtů a plánů. Proto jsou i v této oblasti nutné řídicí zásahy státu. Celkově lze tedy konstatovat, že i kdyby bylo možno realizovat model dokonalé konkurence, musel by stát zasahovat ve prospěch těch cílů, které konkurence nedokáže uskutečnit. Ještě více to platí o reálném tržním hospodářství, které má k modelu dokonalé konkurence velmi daleko.

Z dosavadních úvah lze odvodit, že systém tržního hospodářství uvažuje se subjekty, které z důvodů ekonomické racionality chtějí svůj zisk maximalizovat. Přitom jsou však prostřednictvím mechanismů volné soutěže udržovány v určitých mezích, musí v rozporu se svými subjektivními záměry objektivně podporovat obecný blahobyt. Nemůže to však znamenat, že subjekt, který při hospodaření myslí na zisk a kterému jde o maximální prosazení svých zájmů, bude tuto situaci chápat jako donucování k něčemu co nechce? Nepřiměje ho to k tomu, aby se snažil obcházet či dokonce odstraňovat omezení, kterými mechanismus volné soutěže brání plnému rozvinutí podnikatelské vůle? Už Adama Smithe to přimělo ke kousavé poznámce: *Podnikatelé ve stejném oboru se málokdy sejdou, aniž by*

jejich rozhovor skončí spiknutím proti veřejnosti či plánem, jak by se daly zvýšit ceny. Zdá se, že již za Smithových časů nebyla úplná volná soutěž pravidlem, které by přenechalo tvorbu cen a zisků „neviditelné ruce trhu“. Fakticky v dnešním rozvinutém hospodářství existuje pouze nedokonalá, často velmi agresivní, ale přesto velmi omezená konkurence. To proto, že ve prospěch maximalizace vlastního užítku masivně do trhu zasahují „velice viditelné ruce“.

Nedokonalou konkurenci můžeme definovat jako situaci na trhu, která se vyznačuje tím, že jednotlivé hospodářské subjekty prodávají a nakupují nějaký statek v takovém množství, aby mohly mít vliv na utváření ceny. Nedokonalá konkurence tedy souvisí se vznikem mocenských postavení na trhu. Extrémní formou moci na trhu je pak dokonalý monopol, ať už v podobě poptávkového nebo nabídkového monopolu. Ovšem monopoly bez jakékoliv konkurence jsou dnes ještě větší zvláštností, než existence dokonalé konkurence. V obou případech se jedná o krajní póly a skutečné hospodářství se odehrává mezi nimi jako směs prvků volné soutěže a monopolizmu. Proto se o monopolní konkurenci mluví jako o formě soutěže, která je typická pro dnešní reálné tržní hospodářství. V jejím rámci dochází k více či méně konfliktní souhře mezi tržní nadvládou hospodářských subjektů, reprezentovaných monopoly nebo oligopoly, a tržními zákony volné soutěže. Avšak nedovoleným způsobem bychom zjednodušovali situaci, kdybychom chtěli ztotožnit nedokonalou, monopolistickou či oligopolistickou konkurenci s absolutizací snah po zisku a moci těch, kdo vstupují na trh, tedy s jejich subjektivními důvody. Nedokonalá konkurence má totiž i faktory historické a strukturální, faktory objektivní. Ideální systém koordinace cestou dokonalé soutěže je ahistorický, pokud neguje moment času a tím vlastně vývoje. Předpokládá stále stejné podmínky, za kterých je dosahovaná rovnováha mezi nabídkou a poptávkou, a za kterých se nemění disponibilní zdroje ani preference. To všechno se začalo radikálně měnit počátkem a rozvojem industrializace. Z relativně statického se stalo výrazně dynamické hospodářství, což také výrazně ovlivnilo strukturu soutěže tržního hospodářství.

V neměnném (stacionárním) hospodářství se zisk dosahuje prostřednictvím výkonů, které mohou konkurenti bezprostředně napodobovat. To proto, že se odehrává v oblasti pro všechny obvyklé a obecně známé, takže se zachovává jejich neomezená konkurenční schopnost. Naproti tomu v dynamickém hospodářství, které se rozvíjelo v industrializačním procesu, se zisky dosahují zejména cestou inovací. Takové výkony jsou pak napodobitelné jen velmi těžko, pokud vůbec. Každopádně však ne bezprostředně. Tak se zostřuje konkurenční tlak, který nutí méně inovativní konkurenty se dočasně stáhnout z trhu nebo ho vůbec opustit. Výsledkem je vynucená redukce počtu konkurujících si subjektů, velmi často spojená s koncentrací výroby a kapitálu. To více než dobře vysvětluje vznik monopolních a oligopolních tržních struktur, které jsou pro dnešní tržní hospodářství typické. Faktický systém koordinace tržního hospodářství tedy stále méně vyhovuje podmínkám dokonalé konkurence a stále méně je také skutečně možný za dnešních podmínek rozvoje.

I když dokonalá volná soutěž neodpovídá skutečným, dynamicky se rozvíjejícím strukturám tržního hospodářství, ještě to neznamená, že by konkurence jako princip hospodářské koordinace už ve skutečnosti zcela dohrála svou roli. Monopoly mají sice sklon k eliminaci konkurence, ale v základním decentralizovaném systému hospodářství ji nedokážou zrušit. Konkurence by zůstala zachována i v mezním případě absolutního monopolu, který by neměl žádné přímé konkurenty. Přinejmenším jako restrikce prostřednictvím počtu odběratelů. I když takovýto monopolní výrobce nemá žádného přímého konkurenta, který by vyráběl stejné zboží, a nemusí se tak obávat vstupu dalšího výrobce na trh, i když neexistuje žádné substituční zboží místo jeho produktu, je jeho činnost přesto omezovaná rozpočtem zákazníků. Právě prostřednictvím restrikce rozpočtů se dostává do nepřímé konkurence se všemi ostatními dodavateli svých zákazníků. A to i přesto, že jejich výrobky nikterak nesouvisí s jeho vlastními výrobky. K tomu je nutno dodat, že absolutní,

přímé konkurence zbařený monopolní výrobce je nanejvýše výjimečným jevem, což zvláště platí pro mikromonopoly.

Pojmem mikromonopoly označujeme výlučnou výrobu nebo výlučný prodej jednotlivých, nehomogenních statků, které mají specifické zvláštlosti či preference. Díky nim je v relativně krátké době nedokáže napodobit žádný jiný výrobce. Buď proto, že jsou chráněné patentově, nebo proto, že vyžadují speciální technologie (know-how). Dokud může monopolní výrobce uplatňovat svůj náskok, zůstává v situaci, kdy může také udržovat vysokou cenu svého monopolního výrobku a dosahovat tak monopolní zisk. Ten však povzbuzuje ostatní výrobce, aby přicházeli na trh s podobným, substitučním výrobkem. V míře, jaké se to podaří, pak vzniká monopolnímu výrobcu konkurence, která dokáže způsobit pokles jeho zisku zcela analogicky se situací dokonalé konkurence. V tomto smyslu musí monopolní výrobce počítat s konkurencí, která pro něho představuje překážku jednoznačného využívání monopolního postavení.

U makromonopolů jsou ale poměry jiné. Zde se totiž nejedná pouze o monopolní výrobu nebo prodej jednotlivého druhu zboží, ale celých skupin zboží za výrobních podmínek, které nemohou ostatní výrobci dosáhnout ani za relativně dlouhou dobu. Makromonopoly tak vznikají bezprostředně v souvislosti s existencí mamutích podniků. Ty většinou vyrábějí široký sortiment produktů, a to i takové, které by bylo snadno napodobovat. Samy o sobě tak vlastně monopolní charakter nemají. Ovšem tyto výrobky se zhotovují v tak velikých množstvích, že se vyplácejí investice do technicky vysoce progresivních výrobních zařízení, která jsou ovšem dostupná pouze pro průmyslové giganty. Proto rozhodující monopolní výhoda u makromonopolů je v technické převaze výrobních podmínek a v enormním množství prostředků, které jsou k dispozici na inovaci utváření výroby. Znamená to, že potenciální konkurent by mohl tento náskok dohnat jen tehdy, pokud by se mu podařilo začít se stejně masovou produkcí. Jelikož však makromonopoly již pokrývají svou produkcí spotřebu ve vysoké míře, mohlo by zde dojít k převaze nabídky nad poptávkou a tím k masivnímu poklesu cen. A to je situace, kterou nový subjekt vstupující na trh si nemůže dovolit. Makromonopoly tak vlastně ztěžují svým konkurentům vstup na trh mnohem výrazněji než mikromonopoly.

Svou nadvládu na trhu mohou makromonopoly stupňovat ještě v dalším ohledu, který se rovněž na mikromonopoly nevztahuje. Může nastat situace, že jednotlivé výrobky makromonopolního výrobce úspěšně napodobí vynálezaví výrobci, nebo že se vytvoří zdatná konkurence substitučního zboží. Za podmínek dokonalé konkurence by makromonopol byl nucen omezit, ne-li úplně zrušit výrobu a prodej svého zboží, pokud by se tržní cena neměla dostat pod úroveň výrobních nákladů. Jelikož však celková rentabilita makromonopolu nezávisí na výrobě a prodeji jednoho druhu zboží, má možnost prodávat jej po určitou dobu za cenu, která je nižší než náklady. Může tedy přijat ztrátu s nadějí, že tak vytlačí ostatní konkurenty z trhu a z dlouhodobého hlediska prosadí své monopolní postavení včetně dosahování monopolního zisku. Ukazuje se, že je to především tržní síla a nikoliv lepší výrobní nebo prodejní výkon, co rozhoduje o podílu na trhu a o míře zisku. Mechanizmy tržně hospodářské konkurence a ceny, které by měly podle své systémové funkce odměňovat především výkon a současně klást přirozené hranice podnikatelské snaze o maximalizaci zisku, zůstávají sice zachovány, ale ve velmi zeslabené míře. To znamená, že v reálném tržním hospodářství nemohou samočinně vést ke koordinaci různých zájmů jednotlivých subjektů. Podmínkou proto je naopak záměrné omezování monopolů prvky volné soutěže. Tím však narážíme na základní dilema koordinace tržního hospodářství.

Dilema koordinace tržního hospodářství

Ještě jednou zdůrazňujeme, že tržní hospodářství se opírá o decentralizovanou koordinaci individuálních plánů hospodářských subjektů volnou soutěží, konkurencí. Konkurence motivovaná vlastním zájmem hospodářských subjektů, vede prostřednictvím cenových mechanismů k nejefektivnější možné alokaci výrobních faktorů a zdrojů. Z toho pramení zdatnost hospodářství, která je současně v zájmu celé společnosti. Čím čistší a nefalšovanější je konkurence, tím optimálnější by tedy musel být samočinný koordinující výkon.

Ukázalo se však, že v tržním hospodářství vznikal koordinační deficit již v podmínkách, které se blížily ideálně typickému modelu dokonalé soutěže. Naplno to platí o reálném tržním hospodářství s jeho nedokonalou konkurencí a s vytvářením nadvlády v podobě oligopolů a monopolů. Tato tendence pak činí problematickou samotnou konkurencí jako princip koordinace. Tím se také radikalizuje dilema koordinace tržního hospodářství.

Toto dilema se zakládá na tom, že tržní hospodářství uvolňuje síly, které se nakonec obracejí proti němu samotnému. Jak jsme již uvedli, k principu konkurence nevyhnutelně patří, že se na trhu odměňuje lepší a eliminuje horší výkon. Konzument ve snaze maximalizace vlastního užítku dává přednost kvalitnějšímu a cenově výhodnějšímu výrobku. Na to musí přistoupit i výrobce, právě proto, že i on chce maximalizovat svůj zisk. Zájmy obou rozdílných skupin hospodářských subjektů se tímto způsobem koordinují a zdroje proudí primárně tam, kde se podává lepší výkon. Současně to však sebou nese selekci mezi výrobci a mezi těmi, kteří obchodují s jejich výrobky. Právě tím vzniká tendence k redukci subjektů nabídky. Pokud jsou tyto subjekty při své výrobě odkázány na dodávky jiných podniků, redukuje se i počet subjektů poptávky. Takže celkově se vytvářejí oligopolní, v extrémním případě i monopolní formy trhu včetně příslušné koncentrace výroby a kapitálu. Oligopoly a monopoly tudíž vznikají v neposlední řadě jako výsledek samotné konkurence a mechanismů jejích sankcí. Pokud jsou výsledkem lepšího tržního výkonu, který prospívá i spotřebitelům, mají z celospolečenského hlediska pozitivní význam. Na druhé straně se však už pro svou velikost a kapitálovou sílu stávají hospodářsko mocenskými faktory. Ty pak ztěžují nebo úplně znemožňují novým, potenciálně nebezpečným konkurentům přístup na trh. Mluvili jsme o tom už u makromonopolů. Také oligopoly se však snaží získat tržní formu monopolů, ať už pomocí kartelových dohod, partnerskými smlouvami nebo fúzemi, či opatřeními v z oblasti prodeje (tzv. obratová politika). Tím, jak se prosazují monopolistické tendence, jak se vedle tržního výkonu stává stále důležitější i nadvláda na trhu, dochází k absolutizaci vlastního zájmu subjektů nabídky cestou monopolního zisku. Spojení individuálního a společného, které vyznačovalo konkurenci, jak ji chápal Adam Smith, se tak stává iluzorní. Těžko se dá popírat, že právě tímto způsobem se v mechanismu konkurence prosazují sebezničující síly. Znamená to, že v žádném případě nemůžeme na otázku, zda systém konkurence neničí sám sebe, přesvědčivě odpovědět rozhodným ne. Ztotožňujeme s názorem, že ani nedokonalý systém konkurence se svou tendencí k oligopolizaci či monopolizaci trhu nemusí zcela odumřít a že tento systém vykazuje mnoho předností, které nedokáže ani přibližně nahradit jiná koordinační přístup s podobnými vlastnostmi. Přesto před námi stojí naléhavá otázka, jak by se dal zajistit takový stav konkurence, aby její přednosti co možno výrazně převažovaly nad jejími nedostatky. Tím je jasně vytčen základní problém koordinace v dnešním reálném tržním hospodářství. Jde o udržení funkční konkurence, která připouští zisk na základě skutečného podnikatelského tržního výkonu, jenž je i ve společném zájmu. Zároveň však účinně zabraňuje ziskům bez výkonu, které se opírají o nadvládu trhu a omezují či dokonce vyřazují princip soutěživosti.

Stav takové funkční konkurence není nikdy zajištěn konkurencí samotnou, protože konkurence se jeví jako proces dvojího významu (ambivalentní). Je možná jako soutěž ve výkonu nebo bez výkonu, jako soutěž, která konkurenta přiměje k efektivnějšímu hospodaření a ponechává mu jisté šance. Je však možná i jako soutěž, která ho zbaví všech šancí a vytlačí z trhu, protože rozhoduje větší síla. Má-li se proto zabránit škodlivým účinkům nevýkonné konkurence či spíše zničujícího boje, musí se uspořádat sama konkurence. Nejde tedy jen o řád skrze konkurenci, ale také o řád konkurence.

Řád konkurence znamená, že konkurence může v hospodářství působit jako koordinační či pořádací princip jen tehdy, když má sama řád. A řád takový, který drží v určitých mezích tržní nadvládu oligopolů a monopolů, a zabraňuje nebo alespoň výrazně ztěžuje absolutizaci snah maximalizovat zisk jak různých skupin hospodářských subjektů, tak nositelů výrobních faktorů. V doslovném slova smyslu snahy neabsolutizovat znamená, že snahy nesmějí probíhat izolovaně od sebe, egoisticky, v rozporu se zájmy a požadavky společnosti. Mechanizmy trhu, které podle ideální modelové představy dokonalé konkurence vedou k tomuto stavu tím, že působí směrem k vyrovnání zájmů, nelze chápat jako nutné „přírodní zákonitosti“. Jako to věděli již představitelé ordoliberalizmu, jsou to člověkem vytvořená a dále utvářená pravidla. Proto má-li být tržní hospodářství funkční ve vyrovnávání zájmů, pak potřebuje lidi nejen připravené podávat výkon, ale i ty, kteří se chovají loajálně vůči konkurentům a vůbec vůči ostatním hospodářským subjektům. Především však potřebuje právní a ekonomický rámec, který by prostřednictvím strukturálních účinků přiměl podílňíky trhu, aby svůj vlastní užitek neprosazovali jednoznačně na úkor společnosti. A dnes i na úkor zdevastovaného životního prostředí. To je úkol, který se týká politiky hospodářského řádu, který se však sotva dá zvládnout bez spolupráce se státem a existujícími společenskými silami. Nejde zde o nic menšího, než o modifikaci decentralizovaného systému koordinace prostřednictvím prvku, který by jej přesahoval. Tím se do našeho zorného pole dostávají zásadní meze čistého tržního hospodářství.

Meze tržního hospodářství

Jak je z předchozích úvah patrné, souvisí rozhodující meze tržního hospodářství s jeho specifickými problémy zájmů. Tržní hospodářství se ve své vnitřní intenci nabízí jako takový základní systém, který díky mechanismům koordinace dokáže vytvářet soulad mezi individuálními a jednotlivými hospodářskými zájmy a zájmy společnými. Přitom přinejmenším ponechává podnikatelským i spotřebitelským hospodářským subjektům optimum volného prostoru. Avšak tržně hospodářský problém zájmů nemá pouze jen pozitivní, ale také negativní aspekty.

Jestliže uskutečnění individuálních a jednotlivých hospodářských zájmů závisí na nabízeném výkonu, pak se hospodaření motivuje právě těmito zájmy a podněcuje se tím silněji, čím jsou tyto zájmy pro jejich nositele důležitější a čím těsnější je souvislost mezi výkonem a odměnou za výkon. Z tohoto hlediska se mohou dílčí zájmy, měřeny zájmy celkovými, stát velice užitečnou nebo dokonce i nepostradatelnou alokační záležitostí. Zájmy tak mohou uvolňovat velké a hlavně tvůrčí výkony. Zkušenosti však také ukazují, a to je negativní aspekt problému zájmů, že tytéž zájmy mají vždy tendenci realizovat se jak jen je to možné, i když se tak děje na základě nedostatečného výkonu nebo k tíži zájmů partnerů a konečně i k tíži zájmů celku. Zájmy totiž sotva asi znají meze svého sebeuskutečňování. Přinejmenším bychom neměli počítat s jejich vnitřně zabudovaným sebeomezováním (imanentní sebeomezování). Zájmy mohou působit velmi užitečně, ale právě tak mohou být kdykoliv příčinou asociálních deformací a mohou tak vyvolávat silné rozpory mezi dílčími a celkovými zájmy.

Hlavní meze tržního hospodářství, přesněji řečeno jeho vlastního koordinačního principu, se tedy ukazují v tom, že ve skutečnosti nelze spolehnout na modelové představy o volné (dokonalé) soutěži, který je imanentním principem vyrovnávání mezi individuálními zájmy jednotlivých hospodářských subjektů a celkovými zájmy společnosti a která ho samočinně provádí. V této souvislosti se pak mluví o slabínách, nedostatecích, rozporech, či krátce řečeno o selhání tržního hospodářství. O těchto jsme se již zmínili a proto zde jen heslovitě odkážeme na tyto slabiny. Jsou to zejména nedostatečné uspokojování kolektivních potřeb, vliv negativních vnějších vlivů, krátkodobá orientace plánování v jednotlivých podnicích, které sice dobře reaguje na momentální, nikoliv však na budoucí problémy. S dalšími deficity se setkáváme v reálném tržním hospodářství s jeho nedokonalou konkurencí.

Tady je potřeba říci, že řád konkurence velmi úzce souvisí s tím, v jaké situaci se nachází měna. Ve smyslu učení ordoliberalistů bez stability měny (hodnoty peněz) není možná funkční konkurence, jeden řád podmiňuje druhý. Jenže v reálném tržním hospodářství nejsou peníze neutrální, ale velmi často vykazují inflační nebo deflační sklony. To znamená destabilizaci cen, tedy i hodnoty peněz se všemi konjunkturními a sociálními důsledky. Teorie není jednotná v tom, zda podstatné důvody tvoří selhání trhu nebo špatná emisní politika centrální banky, potažmo státu (keynesiánství kontra monetarismus). Ať už je tomu jakkoliv, v každém případě se ukazuje, že tržní hospodářství nedokáže vlastní silou zabezpečit takové množství peněz v oběhu, které by vyhovovalo hospodářským i sociálním zájmům a je odkázané na koordinační činnost centrální banky.

Další deficit vyznačují cyklicky se opakující konjunkturní výkyvy, včetně problémů s nezaměstnaností. Celospolečenský proces tržního hospodářství, ponechaný sám sobě, se nedokáže samočinně regulovat tak, aby bylo možné se vyhnout velkým výkyvům. I stabilizace celkového hospodářského procesu je tak jedním z ústředních problémů hospodářské politiky, který je bez vnějšího vlivu, fakticky bez vlivu státu, jen těžko řešitelný.

Něco podobného platí i o další problematice, která dnes velmi naléhavě vystupuje do

popředí, problematice životního prostředí. I zde je prvořadým požadavkem stabilizace, resp. odstraňování škod již vzniklých. Nemůžeme však očekávat samočinné působení tržních mechanismů, a určitě ne již takových. Kterých je v současné době zapotřebí, tj. krátkodobých a střednědobých opatření. Trh primárně podněcuje k efektivnímu, ziskovému vztahu k výrobním faktorům, k půdě, práci a samozřejmě ke kapitálu. Podle dosavadních zkušeností to vede k dynamizaci především kvantitativního hospodářského růstu a s tím spojeným nebezpečím pro životní prostředí. Mechanizmy tržního hospodářství by sice mohly takový vývoj brzdit, pokud by přístup k uvedeným faktorům byl i ekologický a sociální, kdybychom je museli kvalifikovat ve smyslu eticky ovlivněné ekonomické reality. K tomu by bylo ale zapotřebí, aby náklady na odstraňování vnějších vlivů, ať již mají ekologický, sociální nebo jiný škodlivý charakter, staly součástí finančních plánů jednotlivých hospodářských subjektů. Ale ani to se nebude dít samo sebou, nýbrž jen tak, že se bude na základě vnějších vlivů vytvářet hospodářský řád, který dokáže skloubit jednotlivé zájmy hospodářských subjektů s celkovým zájmem společnosti.

Do určité míry nás nemůže uspokojovat ani rozdělování příjmů, jak probíhá na základě tržních sil. Zůstává skutečností, že stále ho převážná část obyvatelstva považuje za nespravedlivé, přičemž v popředí je otázka mezd. Čistě z hlediska tržního hospodářství mzda odpovídá ceně, kterou je ochoten zaplatit podnikatel, hledající pracovní sílu, anebo kterou požaduje nositel pracovní síly nabízející svou pracovní sílu. S pracovní silou se tedy obchoduje na trhu práce právě tak, jako se zbožím na trhu zboží. V obou případech se jedná o ceny nedostatkových statků a jejich stanovení tak podléhá stejným mechanismům. Přitom, a to i při pominutí tohoto tzv. dehumanizačního efektu, vzniká celá řada problémů, které je třeba brát mimořádně vážně. A to zejména proto, že trh práce má také své ekonomické zvláštnosti. Nabídka věcných statků je omezena dolní hranicí nákladů na jejich výrobu. Musí se tedy řídit mezními výrobními náklady, pokud nemá dojít ke zruinování podnikatele. Pro nabídku pracovní síly ale takováto spodní hranice neexistuje, mohlo by ji však představovat existenční minimum. V tržním hospodářství není samozřejmě nikdo právně nucen přijat práci, domnívali by se, že je za ni špatně placen. Každý má možnost takovouto práci odmítnout, tak jako na trhu zboží má možnost odmítnout obchod, zdá-li se mu cena zboží nepřiměřená. Přesto je zde však podstatný rozdíl. Díváme-li se na uvedenou skutečnost pouze prizmatem tržního hospodářství, pak se při velké nabídce pracovní síly omezuje svoboda jejího nositele nato, aby byl nezaměstnaný, nebo přece jen přijal práci za nízkou mzdu. Je tedy patrné, že práva hospodářské svobody znamenají na trhu práce něco podstatně jiného, než na trhu věcných statků. A to nás znovu přivádí k deficitům tržního hospodářství, které se pro člověka nabízejícího práci musí projevit o to nepříjemněji, oč více se stětvává s podnikatelskou oligopolní a monopolní poptávkou. Samočinné mechanismy sobě samému přenechaného tržního hospodářství tak působí v neprospěch zaměstnanců, s výjimkou případů, kdy nabízejí nedostatkovou kvalifikaci nebo kdy je obecně velká poptávka po pracovní síle. Možné disparity, které působí na stlačování mezd tedy nemizí v tržním hospodářství samy od sebe, snad pouze výhledově v dlouhém období. Z toho je třeba vyvodit důsledky i pro teorii řádu. Jedná se zejména o dva důvody. Jednak je to právní omezení nabídky pracovních sil (např. zkracování pracovní doby), aby mzda nemohla klesnout pod určitou úroveň, ale také stanovení minimální mzdy. A dále, na základě takovýchto pravidel pro trh práce, jsou to dohody pro sociální partnery o rámcových tarifních smlouvách, které by zahrnovaly právně postižitelné minimální podmínky pro uzavírání individuálních pracovních smluv. Může se sice diskutovat o účelnosti a dostatečnosti těchto požadavků, avšak jistě není sporu o tom, že je třeba regulativních zásahů do trhu práce, aby se příjmy z práce udržely na sociálně únosné úrovni.

I když se však obecně podaří dosáhnout takovéto úrovně, ještě se tím neučiní zadost názorům na spravedlnost v otázce rozdělování. Již v předchozích úvahách bylo patrné, že chceme-li k problémům rozdělování přistoupit z hlediska toho, co je lidsky přiměřené, musí se dbát jak na výkon, tak i na potřeby. Popření nebo pouze zanedbání jednoho z těchto hledisek je docela jistě příčinou nespravedlnosti. Tržní hospodářství, které dává přednost individuálnímu výkonovému principu, v nejlepším případě odpovídá požadavku spravedlnosti podle výkonu, ne však spravedlnosti podle potřeb. To opět ukazuje na jeho meze, které vyvolaly snahy o vytvoření sociálního státu ve smyslu druhotného přerozdělování, orientovaného na spravedlnost podle potřeb.

Samozřejmě, že uvedením předchozích úvah a názorů jsme nevyčerpali celou problematiku mezi tržního hospodářství. Spokojíme se však paradigmatickou konkretizací dotyčných mezí ve směru sociálních a etických deficitů, které z nich plynou. Není sporu o tom, že takovéto deficity existují a nepopírají to ani rozhodní zastánci systému tržního hospodářství. Současně ale uvádějí, že čistému tržnímu hospodářství je třeba nejprve naočkovat sociální etiku prostřednictvím odpovídajícího utváření rámcového řádu. To konkrétně znamená státní regulaci řádu konkurence, jeho doplnění sociálním a pracovně právním zajištěním, globální řízení celkových hospodářských procesů v zájmu stability a zaměstnanosti, rozvoj infrastruktury a souhrn příkazů, zákazů a hospodářských podnětů k ochraně životního prostředí. Je teda patrné, že se zde vedle opatření hospodářské politiky objevují i opatření politického řízení. Začínají se tedy přijímat prvky, které pronikají plánováním a řízením jednotlivých hospodářských subjektů ve smyslu rámcového plánování. Ty pak modifikují čisté tržní hospodářství, což ale v žádném případě neznamená rušení koordinačního systému tržního hospodářství. Znamená to však jeho relativizaci s ohledem na jeho meze.

Relativizace systému koordinace tržního hospodářství má empirický důvod v tom, že ve skutečnosti nemůže existovat ve smyslu své ideální koncepce, jako čistě decentralizovaný systém určovaný zájmy jednotlivých hospodářských subjektů. Za podmínek jí vlastní nedokonalé konkurence může reálně existovat jen tehdy, když v něm začnou působit makroekonomické korektivy.

Závěr

Základní princip tržního hospodářství, jako decentralizovaně plánovaného systému spočívá na individuální svobodě jednotlivých hospodářských subjektů a na právu z moci této svobody zodpovědně uplatňovat své vlastní zájmy. Toto právo mají jak fyzické osoby, tak i osoby právnické. Tržní hospodářství se tedy opírá o obecně lidské hodnoty jako hodnota svobody, odpovědnosti, vlastního zájmu. Jelikož subjektem každého hospodářství je a zůstane člověk, nemůže existovat lidsky přiměřené hospodářství bez uplatnění těchto hodnot. V tom má základní princip tržního hospodářství své etické oprávnění.

Avšak lidské hodnoty jako svoboda, odpovědnost, vlastní zájem, mohou být lidsky přiměřené pouze tehdy, když jsou komplementární k protikladným, ale právě tak elementárním lidským hodnotám povinnosti vůči společnosti, solidarity, společného nebo kolektivního zájmu. Tak to plyne ze základního kritéria toho, co je lidsky přiměřené ve smyslu humanity. Vymaní-li se však tyto hodnoty ze své vzájemné souvislosti, jsou-li dovedeny do krajností, pak sdílejí osud všech extremismů. Svoboda, která ze sebe setřásá každou závaznou povinnost, se stává sebezprosazováním za každou cenu, nakonec i za cenu svobody jiných. A to právě radikálně ničí humánní smysl svobody jako základu tržního hospodářství. Co platí o svobodě týká se analogicky všech dalších lidských hodnot. Když se osamostatní přestávají být skutečně lidsky přiměřené, stávají se z nich pouhé aspekty toho, co

je přiměřené pro člověka. Lidsky přiměřené mohou být pouze tehdy, platí-li relativně ve smyslu vztahů (relacionality). Tím se žádná humánní hodnota nepřipravuje o svou platnost, nýbrž jen o možnost ideologizace. Relativnost a relacionalita se stávají nevyhnutelnými kritérii toho, co je lidsky přiměřené. Z tohoto hlediska rozumíme nutné a fakticky již probíhající relativizaci tržního hospodářství jako pregnantnímu odkazu ke skutečnému obsahu kritérií humanity.

V tomto relativním smyslu lze hodnotovou základnu tržního hospodářství a na ní spočívající koordinační systém akceptovat z hlediska toho, co je lidsky přiměřené. To v sobě nutně zahrnuje jak kritický odstup od tzv. čistého tržního hospodářství, tak i hledání lidsky přiměřených možností jeho řádu.

Použitá literatura:

- [1.] Engliš, K.: Soustava národního hospodářství. Melantrich Praha. Praha 1938.
- [2.] Engliš, K.: Hospodářské soustavy. Všehrd Praha. Praha 1991.
- [3.] Engliš, K.: Věčné ideály lidstva. Všehrd Praha. Praha 1992.
- [4.] Eucken, W.: Grundsätze der Wirtschaftspolitik. Tübingen 1990.
- [5.] Etzioni, A.: Morální dimenze ekonomiky. Victoria Publishing Praha. Praha 1995.
- [6.] Friedman, M.: Kapitalismus a svoboda. Liberální institut Praha. Praha 1993.
- [7.] Friedman, M. a R.: Svoboda volby. Liberální institut Praha. Praha 1991.
- [8.] Hayek, von., F. A.: Cesta do otroctví. Academia Praha. Praha 1991.
- [9.] Hayek, von., F. A.: Právo, zákonodárství, svoboda. Academia Praha. Praha 1991.
- [10.] Hayek, von F. A.: Osudná domýšlivost. Omyly socialismu. SLON Praha. Praha 1995
- [11.] Levy, D. J. Politický řád. SLON Praha. Praha 1993.
- [12.] Paulík, T.: Ethic of Ecomic. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowości i Finansów w Bielsku – Białej Etyka Zawodowa w Biznesie. Bielsko – Biała 1998
- [13.] Paulík, T.: Ethics of Economic as an Independent Branch of Science. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowości i Finansów w Bielsku – Białej Etyka Zawodowa w Biznesie II. Bielsko – Biała 1999
- [14.] Paulík, T.: K cílům hospodářské politiky. Acta academica karviniensis. 1, 1998. OPF SU Karviná 1998
- [15.] Raphael, D. D.: Adam Smith. Odeon – Argo Praha. Praha 1995
- [16.] Rich, A.: Etika hospodářství. ISE, Edice Oikúmené Praha. Praha 1994.
- [17.] Robinsonová, J.: Ekonómia nedokonaléj konkurencie. Pravda. Bratislava 1987.
- [18.] Schumpeter, J.: Teória hospodárskeho vývoja. Pravda Bratislava. Bratislava 1987.
- [19.] Sutor, B.: Politická etika. ISE, Edice Oikúmené Praha. Praha 1996.
- [20.] Ulrich, P.: Integrative Wirtschaftsethik. Verlag Paul Haupt. Wien 1997.

Recenzoval: Ing. Jiří Kudera, CSc., Katedra obecné a veřejné ekonomie, FES, UPa